

BUDAPEST

BUDAPEST OKTATÁSFEJLESZTÉSI KONCEPCIÓJA, 1985–2000

EGY SZOKATLAN ÉS – MONDHATJUK – előzmény nélküli dokumentum készült 1982. február-december között Budapest oktatásfejlesztéséről „A budapesti közoktatás fejlesztési programja 1985–2000” címmel. A dokumentum szerzői – a korban bevett módon – hivatkoztak az MSzMP központi bizottságának állásfoglalására, amely „az oktatási rendszer helyzetéről és fejlesztési feladatairól” szolt (1982), és amely, immár sokadszor, leszögezte, hogy az MSzMP nem fogja áldását adni egy ún. szerkezeti reformra (azaz az iskolatípusok megváltoztatására, amit pedig a szakértői körök már az 1960-as évek közepétől javasoltak).

A budapesti koncepció készítőit azonban ez pusztán hivatkozásként – egyfajta tájékozódási pontként – érdekelte. Valójában két forrásuk volt. Az egyik az 1980-as népszámlálás, amelynek eredményei akkoriban váltak hozzáférhetővé a Központi Statisztikai Hivatal félhivatalos földolgozásaiban (*KSH* 1981a). A másik pedig az Országos Terhivatal különböző munkaanyagai, amelyekkel a Hivatal a VII. ötéves tervet készítette elő (lásd pl. *Klinger* 1982). Ehhez a Budapesti Várostervezési Vállalat (BVTV) – a fővárosi tanács háttérintézménye – jóvoltából és közvetítésével jutottak hozzá (*Szűcs* 1982).

Az, hogy a főváros önálló oktatásfejlesztési tervet készít, már magában is újszerű volt. A tisztviselőkben még élénken élt a Rákosi-kor emléke, amikor – az 1950-es közigazgatási reform során – megszüntették Budapest kiemelt státusát. Mintegy tíz évre – igazgatásilag legalább is – Budapest fővárosból várossá fokozódott le, és mint ilyen a tizenkilenc megyei közigazgatás mellett a huszadik igazgatási egység lett a sorban. Ez persze nem jelentette Budapest tényleges súlyának csökkenését, de jól mutatta a politikai szándékokat, és leszűkítette a fővárosi közigazgatásban (szakigazgatásban) dolgozók mozgásterét. Budapest oktatásfejlesztési terve – amely nem volt szükségszerűen azonos az országos tervekkel – már önmagában is a visszanyert különállás kifejeződése volt.

E dokumentum – eltérően más, korábban készült, hasonló típusú oktatási munkaanyagoktól – váratlan politikai karriert futott be. Mint a főváros fejlesztési programjának részét (a VII. ötéves terv előkészületeként, amely 1985–90 között tar-

tott vagy tartott volna) megtárgyalta a fővárosi tanács, amely akkoriban is nagy hatalmú testületnek számított. Beleépült Budapest VII. ötéves tervébe, vagy legalábbis az alapgondolatai ott szerepeltek. Ilyenformán nem túlzás azt mondani, hogy egyik első teljesítménye volt az oktatáspolitikai döntéshozók és szakértők együttműködésének.

Két évtizeddel később tanulságos ezt a dokumentumot újra kézbe venni. A tanulságok sokfélék. Egyrészt tükörbe nézünk általa, mert mérlegelhetjük, hol láttak megbízhatóan előre a koncepció készítői, és hol csalódtak, mégpedig nagyot. Másrészt hozzájárul ahhoz, hogy a Kádár-rendszer sajátosságait jobban megértsük – azét a rendszerét, amelyet egyelőre még mindig nem tudunk elfogultságoktól mentesen elemezni, de legalább az illúzióinkat szembesíthetjük a valósággal. Harmadrészt pedig szakmai önismeretünkhöz is hozzátartozik, hogy az oktatáskutatás hajnalán mi mindent hittünk politika és tudomány – pontosabban a politikusok és a kutatók – együttműködéséről.

Az alábbi írás csupán az első kísérlet az ilyen szembenézésre. Munkánkat megkönnyíti, hogy a munkaanyagok, amelyek alapján a főváros oktatásfejlesztési koncepciója készült, néhány évvel később, de még az 1989/90-es fordulat előtt könyv formájában is megjelentek, igaz, limitált példányban, intézeti belső kiadványként (*Forray & Kozma* 1987). A nemzeti fejlesztési terv jelenlegi munkálataiban nagyon is hasznosnak tűnik a korábbi ágazati előrejelzések adatszerű ütköztetése az azóta történetekkel – ez azonban hosszabb munkálatot igényel. Amiket alább közlünk, csupán összefoglaló megjegyzések. Talán mégis hasznosíthatók azoknak, akik ma készítenek távlati fejlesztési koncepciókat a főváros számára.

A háttér

A kor. Budapest tizenöt éves oktatásfejlesztési koncepciója – amely az ezredfordulóig prognosztizálta a szükségleteket és javasolta a fejlesztést – az 1980-as évtized elején született, abban a korban, amelyet a jelenkor-történet késői Kádár-kornak nevez. Az évtized fordulóján (1979) még megszületett az MSzMP állásfoglalása, amelyet a konzervatív erők győzelmeként szokás emlegetni, rá tíz évvel azonban a rendszer emblematikus figurája, Kádár János távozott a politikai színtérről, és – ma már tudjuk – azzal tulajdonképpen véget ért a nevével jelzett kor.

Ez az az évtized továbbá, amelynek folyamán új nemzedék került a központi politikába (a „reformerek” vagy „reformkommunisták”), magával hozva, részben maga elé engedve más, egyre alternatívabban politizáló csoportokat. Sokan mondják – főként e reformnemzedékből, s némi joggal –, hogy a rendszerváltozás nem 1989/90 eredménye, hanem az 1980-as évtizedé. Meg azoké, akik ezekben az években nőttek politikusokká.

Egy óvatos dokumentum. Mindez azonban Budapest távlati oktatásfejlesztési koncepciójából nem derül ki (legföljebb utólag, és akkor is csak jóindulattal olvasható bele). Ez a koncepció nem rendszerváltó dokumentum. Annak a távlati tervezésnek (társadalmi tervezésnek) egy változata, amely az 1960–70-es évek-

ben alakult ki Magyarországon – akkor, amikor Magyarország a szocialista tábor mintaszülőjévé vált.

Ezt a közérzetet sugározza a koncepció, illetve az előtanulmányokat tartalmazó kötet. Szerzői (Deák Zsuzsa, Forray R. Katalin, Kozma Tamás, Mezei Gyula, Tőkéczi László, Vámos Dóra) visszatérően hangoztatták, hogy munkálataikat még az előző évtizedben kezdték, és hogy a távlati tervezés Budapest esetében is azért lehetséges, mert „ismerik az objektív trendeket”. A koncepció előzményeként egyrészt a VI. ötéves tervre hivatkoztak (ennek a tervnek az időhorizontja 1980–85 volt), amelynek kimunkálásában maguk is részt vettek. Másrészt pedig azokra a kutatásokra, amelyeket az egykori országos távlati kutatási terv keretében (6. főirány) végeztek. Közülük név szerint is említi Mezei Gyulának a munkaanyagát, aki akkor a fővárosi tanács művelődésügyi főosztályának a vezetője volt (Mezei 1979).

Bomlási folyamatok. A koncepció szerzői látnivalóan alig érzékelték a már megindult bomlási folyamatokat, hanem – adataikra és korábbi tapasztalataikra hivatkozva – még az 1980-as évek közepén is folytatni vélték egy expanzív oktatásfejlesztést. Holott közöttük és körülöttük akkor már új csoportosulások képződtek; alternatív pedagógusok és politizáló értelmiségiek, akik az oktatást nem egyszerűen meghosszabbítani akarták, hanem fölzsabadítani az addigi politika gyámsága alól. (Ez utóbbi csoport jellegzetes dokumentuma – ugyanebből az időből – az 1985-ös oktatási törvény, amelyet többen még ma is „rendszerként” ünnepelek).

Egyik csoportnak sem lett igaza. Ahogy az 1985-ös törvény nem volt „rendszerként” – csak a szakértők szándéka volt az –, úgy a budapesti fejlesztési koncepció sem tudta konszolidálni a főváros oktatásügyét. De nem is lehetett. Ma már látjuk, hogy az 1980-as évek oktatásfejlesztési elképzelései mögül elfogyott az a politikai hajtóerő, amelyet az 1970-es évek oktatási reformvitáit még erőteljesen hajtotta. Az 1980-as évekre sokkal jellemzőbb volt az MSzMP központi vezetésének térvesztése és politikai bomlása. Ez fölzsabadította az alternatív elképzeléseket az oktatásfejlesztésben is, de egyik versengő elképzelés (csoport) mögé sem állt egyértelműen oda. Ebben a növekvő „hatalmi vákuumban” fogalmazódott meg a főváros tizenöt éves oktatásfejlesztési koncepciója.

A koncepció

Az ilyen „hatalmi vákuumok” megnehezítik a reformerek dolgát, de megkönnyítik a szakértőkét. A reformerek nem találják a hatalmi támogatójukat, a szakértők viszont előhozakodhatnak a számaikkal és az elképzeléseikkel. Az 1980-as évek politikai elbizonytalanodása jól jött a budapesti oktatásfejlesztési koncepció szakszerűségének.

Az 1973–77-es korosztályok. A koncepció középpontjában az a kérdés állt, hogyan lehetne „átvezetni” az 1973–77 között született nagy létszámú korosztályokat a (köz)oktatási rendszeren. Ezek a nagy létszámú korosztályok már az 1970-es

évek második felében is országos feszültséget okoztak, tekintettel az elégtelenül kiépített alapellátó intézményekre.

Az 1981–85 közötti időszakban (a VI. ötéves tervidőszakban, ahogy akkor hívták) igyekeztek valamennyire reagálni erre a feszültségre. A fővárosban átmene-ti helyiségeket vettek igénybe, s ennek következtében a tanulócsoporthétszám, a váltakozó tanítás aránya és a pedagógus ellátás mutatói nem hogy nem romlottak, hanem még javultak is (!). A kérdés a következő tervidőszakra – populárisan fogalmazva – az volt, hol „ültessék le” a továbbtanuló fiatalokat. Ezért a fejlesztési koncepció szerzői a középfokú oktatás kiterjesztésében látták a főváros jövőbeni oktatásfejlesztését.

Ez a látásmód azonban sok mindent vont maga után. Az egyik ezek közül az oktatásfejlesztési koncepció távlata volt. Bár a koncepció szerzői három ötéves tervidőszakot akartak átfogni (a VII., a VIII. és a IX. ötéves tervet), valójában csak az 1990-es évek közepéig néztek előre. Az előrelátásban az korlátozta őket, hogy erre az időszakra lehetett várni az említett nagy létszámú korosztályok áthaladását a közoktatási rendszeren. Hogy mi lesz azután velük, az már nem egy oktatásfejlesztési koncepció kérdése, hanem más ágazatoké – nevezetesen a foglalkoztatás, a szociális és egészségügyi ellátás, a lakásépítés kérdése. (Az ágazati oktatási tervek mindig is így illeszkedtek más ágazati tervekbe a középtávú tervezés korabeli gyakorlata szerint.)

Felsőoktatás, felnőttoktatás. A koncepció szerzői mégis megpróbálták a távolabbi jövőbe látni (azaz az ezredfordulóig). Vagyis keresték azokat az oktatási formákat, amelyekkel tovább kísérhetik az egykori tanulókat fiatal felnőtt korukban. Így tévedtek aztán olyan oktatási területekre – a felsőoktatás és a felnőttoktatás területére –, amelyekről az eredeti közoktatásfejlesztési koncepció nem szólt. És ezekről a területekről meglepő dolgokat mondtak.

Például: „A kilencvenes évek első felében a középfok utáni továbbtanulás szervezeti átalakítása és továbbfejlesztése kerül középpontba... Mihelyt a szakképzés egy általánosan művelő középiskolázás után következik, ez már nem tekinthető a hagyományos felsőoktatás részének.” Azután: „A 90-es évek legfontosabb fejlesztési feladata... éppen az lesz, miként alakítható át a ma hagyományosan selektív, magas színvonalú felsőoktatási rendszer több szintű... középiskola utáni továbbtanulási rendszerré.”

Később pedig: „Ez bizonyos szakmai tanulások középiskolai végzettséghez kötését épp úgy jelentheti, mint a legkülönbözőbb vállalati és intézményi továbbképzések országos rendszerként kezelését” (idézetek: *Forray & Kozma* i. m. 40–41). Nyilvánvaló, hogy aki a fiatalságot felnőtt korában is végig akarja kísérni az oktatással, annak a harmadfokú képzésről és a felnőttoktatásról is egyetlen koncepcióban kell gondolkodnia.

A középfokú oktatás jövője. Az, hogy a budapesti oktatásfejlesztési koncepció tulajdonképpen a demográfiai hullámot akarta „átvezetni” a közoktatás rendszerén, más következményekkel is járt. Például azzal, hogy el kellett képzelni, jövő-

be kellett vetíteni a középfokú oktatás rendszerét, amelyen a tanuló ifjúság majd áthalad. Ebben, mint fentebb láttuk, a szerzők kevés fogódzót kaptak a „párt- és állami fórumoktól” (ahogy akkor mondták); következésképp szabadjára engedhették a fantáziájukat. Elképzeléseiket így foglalhatjuk össze (idézetek: *Forray & Kozma* i. m. 35–36):

Úgy gondolták, hogy a szakmunkás képzésnek még hosszú ideig fönt kell maradnia – bár látták, hogy az általános iskola utáni szakmunkásképzésbe országosan is, Budapesten pedig különösen egyre kevesebben jelentkeznek. A szakmunkásképzés megtartásának politikai-ideológiai okai voltak, bár a koncepció szerzői ezt nem vallották be. Ehelyett ezt írták: „A színvonalas szakmunkásképzést érdemes fokozatosan a szakközépiszkolai szinthez közelíteni, illetve a szakmai vizsgát – bizonyos tevékenységterületeken – egy későbbi záróvizsga részeként elfogadni”.

Úgy gondolták továbbá, hogy a szakközépiszkolák népszerűsége változatlan marad, vagy még nő is Budapesten. Ezért azt javasolták, hogy „a szakközépiszkolák bázisán távolabbi jövőben egyrészt rövidebb szakképzési programok is megszervezhetőek legyenek..., másrészt az arra jelentkezők emelt szinten felsőoktatásra is előkészíthetőek legyenek ugyanabban az intézményben.”

A gimnáziumok „fakultatív irányai egyfajta szakképzésként működhetnek.” Ehhez még hozzátették, hogy a jobb szakközépiszkolák és a gimnáziumok első-második évfolyamait „fokozatosan közelítik, végül pedig egységesítik”.

1. táblázat: A szakiskolai tanulói létszám alakulása Budapesten, 1990–2003¹

Tanulók száma összesen 1990/1991	43 803
Tanulók száma összesen 2003/2004	16 652
A tanulói létszám csökkenése 1990–2003 között*	27 151
A tanulói létszám csökkenése 1990–2003 között százalékban*	61,9

* Számolt érték.

Forrás: A szakiskolai tanulók száma nappali tagozaton, 190–204. o. In: KSH, Budapest, 2004. (A közoktatás területi adatai 1990–2003).

Az 1. és 2. táblázatokon az 1990–2003 között a szakiskolai oktatásban részt vevő tanulók létszámának alakulását követhetjük nyomon. Az adatsorokban külön szerepel a szakmunkásképző iskolák, a szakiskolák és a speciális szakiskolák tanulói létszáma. A szakiskolai oktatás tanulói létszámának vizsgálatakor a következő tendenciákat figyelhetjük meg:

1990–2003 között Budapesten közel 61 százalékkal csökkent a szakiskolai oktatásban részt vevő tanulók száma. Szakmunkásképző iskolák: az 1990/1991-es tanévtől a vizsgált 2003/2004-es tanévig a tanulók folyamatos és gyors létszámcsökkenése látható. Szakiskolák: 1990/1991–1993/1994 között közel a duplájára nőtt a tanulói létszám, majd a következő tanévtől folyamatos csökkenés figyelhető meg. Speciális szakiskolák: 1990/1991–1997/1998 közötti időszakban a tanulói létszám növekedése figyelhető meg, és ez esetben közel 70 százalékos növekedés-

¹ A táblázatokat összeállította és értelmezte Barta Ágnes.

sel számolhatunk. Majd az 1998/1999-es tanévtől kezdődően itt is a tanulói létszám fokozatos csökkenése látható.

2. táblázat: Szakiskolai oktatásban részt vevő tanulók száma, Budapest, 1990–2003

Tanév	Szaktanárképző	Szakiskola	Együtt	Speciális szakiskola	Összesen
1990/1991	39 167	3 637	42 804	999	43 803
1991/1992	35 792	5 126	40 918	1 857	42 775
1992/1993	31 466	7 000	38 466	1 567	40 033
1993/1994	27 657	7 265	34 922	1 686	36 608
1994/1995	25 127	5 499	30 626	1 652	32 278
1995/1996	23 428	4 139	27 567	1 664	29 231
1996/1997	21 228	3 569	24 797	1 645	26 442
1997/1998	18 931	2 839	21 770	1 703	23 473
1998/1999	15 940	2 286	18 226	1 597	19 823
1999/2000	13 252	2 242	15 494	1 652	17 146
2000/2001	..	..	15 380	1 500	16 880
2001/2002	..	..	15 256	1 457	16 713
2002/2003	..	..	14 947	1 482	16 429
2003/2004	..	..	15 060	1 592	16 652

Forrás: A szakiskolai tanulók száma nappali tagozaton, 190–204. o. In: KSH, Budapest, 2004. (A közoktatás területi adatai 1990–2003).

Komprehenzív középiskolák. A koncepció szerzői húsz évvel ezelőtt nemcsak megjósolták a középiskolák fejlődését, hanem belevetítették ebbe a jóslatba a kor és a szakértők kedvenc elgondolását, a komprehenzív középiskolákat (az akkori kor nyelvén „integrált intézmények”). A komprehenzív középiskoláknak hosszabb politikatörténetük volt már akkor, amelybe a magyarországi szakértők – elsősorban svéd és német kollégáik nyomán – csak az 1970-es évek második felében kapcsolódtak be. Ezt az elképzelést a hivatalos oktatáspolitikai nem támogatta, de nem is tiltotta – inkább csak megtűrte. Abban az elbizonytalanodó korszakban, amelyben ez a budapesti fejlesztési koncepció megfogalmazódott, megint föl lehetett eleveníteni, sőt közelíteni is lehetett a realitásokhoz.

„Az integrált középfokú intézményeket... úgy kell elgondolnunk, mint egy kisebbfajta egyetemet, amelyen belül a legkülönbözőbb programok tanulhatók. Vannak azonban törzsanyagok, bázisprogramok, például az érettségiig vivő programok különböző tárgyakból. Ehhez a törzshöz csatlakozhatnak elágazó programok – a helyi kíváncsi szerint, illetve a tantestület... képzettségei alapján.” (Forray & Kozma i. m. 36)

A 3. táblázat a középiskolai oktatásban részt vevőkről szól. A statisztikai adatok egy hosszú évtizedet mutatnak be, így alkalmasak trendek fölvezetésére is: a bemutatott adatokból jól látható, hogy a középiskolai oktatásban részt vevő össztanulói létszám egyértelmű növekedést mutat (közel 40 százalék); a táblázatban külön jelenik meg a gimnázium, illetve a szakközépiskola tanulói létszáma a vizs-

gált időszakban, így a gimnáziumok esetében közel 59, míg a szakközépiskolák esetében 27,2 százalékos létszámnövekedéssel számolhatunk.

3. táblázat: Középiskolai oktatásban részt vevő tanulók száma, Budapest, 1990–2003

Tanév	Gimnázium			Szakközépiskola			Összesen
	5-8. évfolyam	9-12. (13.)	Együtt	9-12. évfolyam	13.-	Együtt	
1990/1991	..	31 420	31 420	43 429	1 957	45 386	76 806
1991/1992	..	34 381	34 381	46 010	2 046	48 056	82 437
1992/1993	..	36 958	36 958	46 413	2 560	48 973	85 931
1993/1994	..	37 648	37 648	45 427	3 900	49 327	86 975
1994/1995	5 053	37 757	42 810	43 509	6 225	49 734	92 544
1995/1996	6 263	37 274	43 537	44 655	9 129	53 784	97 321
1996/1997	7 401	36 231	43 632	44 664	11 710	56 374	100 006
1997/1998	8 147	36 101	44 248	43 882	13 066	56 948	101 196
1998/1999	9 176	36 238	45 414	42 722	14 615	57 337	102 751
1999/2000	9 440	36 799	46 239	42 639	15 345	57 984	104 223
2000/2001	..	..	47 330	..	..	56 485	103 815
2001/2002	9 232	39 316	48 548	37 443	17 657	55 100	103 648
2002/2003	9 005	39 772	48 777	37 987	18 167	56 154	104 931
2003/2004	9 214	40 796	50 010	37 507	20 248	57 755	107 765

.. = Az adat nem ismeretes.

Forrás: A középiskolai tanulók száma a nappali tagozaton, 278–292. o., In: KSH, Budapest, 2004. (A közoktatás területi adatai 1990–2003).

Továbbtanulási igények. A koncepció szerzői a magyarországi demográfiai hullámot – annak átvezetését az oktatási rendszeren – úgy értelmezték mint a tömegesedés sajátosan magyar (budapesti) változatát. Mégsem mehettek el szó nélkül amellett, hogy mihez kezdenek majd a kibővített iskolai kapacitásokkal – a terekkel, amelyeket olyan átfogóan képzeltek el, hogy bennük sokféle kulturális és közösségi tevékenység is lebonyolítható legyen –, ha a demográfiai hullám levonul. Kisegítette őket az a meggyőződés, hogy az oktatás tömegesedése a demográfiai hullám után is folytatódik, és hogy a továbbtanulás iránti igénynövekedés majd kipótolja a demográfiai hullámvölgy okozta tanulói létszámcsökkenést. Ez a meggyőződés lett a koncepció másik vezérmotívuma a demográfiai hullámrá való fölkészülés mellett.

Ezt a növekedést a szerzők szinte természeti törvényként kezelték (a tanulói igények változásait Forray Katalin elemezte, lásd: *Forray & Kozma* i. m. 97–154). „Az elmúlt másfél évtizedben a fővárosban gyakorlatilag teljes körűvé vált a középfokú továbbtanulás, és elkezdődött a továbbtanulási aspirációk átstrukturálódása. Folyamatosan csökken a szakmunkásképzésbe jelentkezők aránya, és folyamatosan növekszik a középiskolában továbbtanulni szándékozóké; s az évtized fordulóján [1970/1980 – K. T.] már 70 százalékra emelkedett a középiskolába készülő nyolcadikosok aránya” (*Forray & Kozma* i. m. 101). Ez lett az egyik érvük

amellett, hogy a rövid ciklusú szakmunkásképzést fokozatosan föl kell számolni, el kell sorvasztani, és az oda jelentkezőket át kell irányítani a hosszabb ciklusú szakközépiskolába.

Politikai dokumentum? Úgy gondolták, hogy az erre való hivatkozással – a társadalom „spontán folyamataival” – a középfokú oktatás szerkezete átalakítható. Egyes térségekben valóban el is indultak ezek a folyamatok (különösen az Északnyugat-Dunántúl térségeiben). Jogosan volt várható, hogy a fővárosban ez az átalakulás még határozottabb és még egyértelműbb lesz. Mintegy modellként szolgálhat majd egy olyan oktatásfejlesztéshez, amely reformok – azaz politikai jóváhagyás nélkül, az MSzMP-t megkerülve – képesek átalakítani az oktatás rendszerét. Egyben majd megoldható lesz az is, hogy mit kezdjen a főváros azokkal a középiskolai kapacitásokkal, amelyek a demográfiai hullám levonulása után fölszabadulnak.

Ezért hangsúlyozták a koncepció szerzői, hogy az oktatási kapacitásokat ige-
nis „csúcsra kell tervezni” – vagyis a lehető legtöbbet kell létesíteni sietve addig, ameddig a gazdasági és a politikai vezetőket a demográfiai hullámmal riogatni lehet. „...olyan stabil iskolahálózat alakuljon ki, amely kisebb korrekciókkal, átszervezéssel kiszolgálja a demográfiai csúcs következő korosztályait is. Ennek érdekében mindenképpen el kell érni, hogy a demográfiai apály idején – az intézmények átmeneti alacsony kihasználtsága miatt – az oktatási hálózat ne szűküljön” – írta a koncepció egyik szerzője, Mezei Gyula (*Forray & Kozma* i. m. 295.).

És ha üzenetet keresünk egy oktatásfejlesztési koncepcióban, hát alighanem ez volt az. Az 1985-ös budapesti oktatásfejlesztési koncepció mégiscsak egyfajta politikai dokumentum volt – legalábbis látens politikai üzenetet hordozott: a politikai vezetés riogatását. Csakhogy nem szamizdat formájában – erre írói sem készek, sem bátrak nem voltak –, hanem tervkoncepció formájában. Számaikkal és táblázataikkal álcázták az üzenetet – olyan ügyesen, hogy húsz évvel később kedvünk kerekedik ezeket a számokat és előrejelzéseket a maguk elsődleges jelentésében komolyan venni.

A prognózisok

A budapesti oktatásfejlesztési koncepció, mint már említettük, számos olyan előrejelzésre épült, amelyet az 1980-as népszámlálás alapján illetékes helyek félhivatalos formában (például szakértői anyagként) forgalmaztak. A koncepció számai ezekből az anyagokból származnak. Ha idéztek, akkor a forrást nem mindig volt illendő megadni (bár az idézett könyvben mégis olvashatók, lásd: *Budapest* 1980, 1981; *KSH* 1981, 1981b; *OT* 1980; *ÉVM* 1981; *MM* 1981; *VÁTI* 1982). Ha továbbszámítások, akkor viszont táblázatokba vannak foglalva és kartografikusan is megjelenítve. Lássunk néhányat belőlük!

Demográfia. A koncepció szerzői a főváros népesedésének két prognózisával dolgoztak. Az egyik szerint Budapest lakossága csökkenni fog. Egyrészt azért, mert ez hosszú távú tendencia, másrészt pedig azért, mert a fővárosba költözést

adminisztratíván korlátozni fogják (ez utóbbi elképzelésben történeti tapasztalatok köszöntek vissza). A két hatás következtében a főváros lakossága akár 250 ezer fővel is csökkenhetne az ezredfordulóig – írták. A másik prognózis azzal számolt, hogy a főváros lakossága az 1980-as népszámlálás szerinti szinten marad. Ezt nem lehetett azonban másként elképzelni, mint erőteljes, sőt erőltetett betelepítéssel. Az oktatás tervezői sokáig úgy kalkuláltak, hogy az 1990-es évek első felében bekövetkező demográfiai hullámot és az abból kényszerűen következő tanulói létszámcsökkenést átmenetileg kiegyensúlyozhatja az igénynövekedés – aztán pedig biztosan megérkezik az újabb demográfiai hullámhegy (az 1973–76-ban születettek gyerekei).

A budapesti koncepció írói mégis inkább a pesszimista variánst vették figyelembe. Azt jóslták, hogy az általános iskolások létszáma 1986-ig fog emelkedni, 1991-ig, 2000-re viszont történeti mélypontot ér majd el. A középfokú oktatásba jelentkezők létszámának csúcsát 1991-re várták (a 14–17 évesek számának emelkedését az 1980-as népszámláláshoz viszonyítva összesen 38 ezer főre becsülték), és 1996-tól már erőteljes csökkenést jósltak. Ennek megfelelően 2000-ig a fővárosban mintegy 80–120 ezer 15–19 éves fiatal középfokú képzésére számítottak. Igazuk lett. Annyira, hogy a népességszökkenést csaknem hajszálra eltalálták (lásd 4. táblázat).

4. táblázat: A főváros lakosságának alakulása 1980–2001 között

Lakónépesség 1980	2 059 226
Lakónépesség 2001	1 777 921
Lakónépesség csökkenése 1980–2001 között*	281 305
Lakónépesség csökkenése 1980–2001 között százalékban*	13,6

* Számolt érték.

Forrás: KSH 2003. Népszámlálás 2001, Területi adatok (Budapest).

Prognózisai a tanuló létszámok tekintetében is beváltak. Még csak a megjósolt (és félt) beköltözési korlátozásokat sem kellett életbe léptetni. Megtette a magát az, amiről senki sem mert nyilvánosan beszélni: egy újabb demográfiai hullám teljes elmaradása, amire a 20. század magyarországi történetében még nem volt példa.

Iskolázottság. Az iskolázottság prognózisai bizonytalanabbak voltak, és kevésbé váltak is be. A szerzők arra számítottak, hogy a diplomások koncentrációja folytatódni fog (az 1980-as népszámlálás szerint az értelmiségiek 41 százaléka élt a fővárosban). Ennek megfelelően azt várták, hogy a középfokú oktatásban részt vevők aránya – amely már 1980-ban is kiemelkedő volt – 2000-ig tovább emelkedik. Ezen belül a koncepció szerzői az ezredfordulóig az alábbiakat prognosztizálták:

Bár a szakközépiskola a legkedveltebb iskolatípus országosan és a fővárosban, a szakközépiskolát választók aránya a fővárosban csökken, a gimnáziumot választók aránya pedig növekedni fog.

A szakmunkásképző iskolák (mint középfokú oktatási intézmények) egyre népserűtlenebbekké válnak, végül pedig jobbra már csak az agglomerációból bejáró tanulók iskolatípusa marad. (Országosan 1980-ban szakmunkásképzőbe járt a megfelelő korúak mintegy fele, Budapesten azonban akkor is már csak mintegy harmada.)

A koncepció szerzői végül arra számítottak, hogy „a jövőben nem a szakmunkások aránya fog nőni a fővárosban, hanem részben a betanított munkásoké, részben pedig a beosztott (ügyintéző, adminisztratív stb.) szellemi foglalkozásúaké... A budapesti népesség iskoláztatási igényén belül az érettségit nyújtó iskolatípus az uralkodó; a szakképzettségre törekvést is ilyen iskolatípusban elégtik ki legzívesebben.” (Forray & Kozma i. m. 257.)

Ami az utóbbi megjegyzést illeti, elmondható, hogy ez a prognózis is telibe talált. Csakhogy közben felbomlott az oktatási rendszer hagyományos szerkezete.

A fővárosban élő foglalkoztatottak iskolázottsági színvonala 1980 óta tovább javult. Rendkívül leszűkült azoknak az aránya, akik az általános iskola 8. évfolyamát sem végezték el, továbbá azoké is, akiknek az általános iskola 8. évfolyama a legmagasabb iskolai végzettsége. Mind a középiskolai, mind a felsőfokú iskolai végzettségűek aránya nagymértékben emelkedett. 2001 elején a budapesti lakóhelyű foglalkoztatottak 56 százaléka rendelkezett legalább középiskolai végzettséggel, a diplomások aránya pedig megközelítette a 30 százalékot, ami az 1980. évinek 1,9-szeresét, az 1990. évinek pedig 1,4-szeresét jelentette. A fentiekben vázolt változások követhetők nyomon az 5. táblázaton (KSH 2003:27).

5. táblázat: A foglalkoztatottak számának megoszlása a legmagasabb befejezett iskolai végzettség és nemek szerint, 1980–2001 (százalék)

Legmagasabb iskolai végzettség	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Együtt
	1980		1990		2001		
Általános isk. 8 évfolyamánál alacsonyabb	9,4	9,9	2,6	2,1	0,7	0,6	0,7
Általános isk. 8 évfolyam	28,0	34,3	27,1	27,7	13,5	13,6	13,6
Középiskola érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	17,7	7,2	22,8	10,6	22,2	9,6	16,1
Középiskola érettségivel	26,6	35,8	25,4	39,1	33,9	46,3	39,8
Egyetem, főiskola	18,3	12,8	22,1	20,4	29,7	29,9	29,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH 2003. Népszámlálás 2001, Területi adatok (Budapest).

Érdekesnek bizonyul a két nem iskolázottsága közötti különbségek megvizsgálása is. Az előrelépés a nők körében volt nagyobb. A legalább középiskolai érettségivel rendelkező foglalkoztatott nők aránya hosszú idő óta magasabb a férfiakénál. A legalább középiskolai végzettségűek körében az érettségi nélküli, szakmai oklevéllel rendelkezők aránya a férfiaknál nőtt jobban, és 2001 elején a férfi foglalkoztatottak 22 százaléka, a női dolgozók kevesebb mint egytizede rendelkezett

ilyen képesítéssel. A diplomások arányát tekintve a férfiak korábban előnyösebb helyzetben voltak, mint a nők, a foglalkoztatottakon belüli hányaduk 1980-ban még 1,4-szer volt magasabb a nőket jellemzőnél. A különbség 1990-ig jelentősen mérséklődött, 2001-ben a felsőfokú végzettségű nők hányada már valamivel felül is múlta a férfiakét (KSH 2003, 27–28.).

Szakképzettség és munkaerő-szerkezet. Az 1970-es évek oktatástervezői elsősorban a távlati munkaerő-szükségleti előrejelzések alapján dolgoztak. A munkaerő-szerkezet változása – az tehát, hogy milyen szakmákat tud és milyen képzettséggel rendelkezik az egy-egy területen rendelkezésre álló munkaerő – az 1980-as évtizedben is fontos tervezési kiindulás maradt (a kötet szerzői közül Vámos Dóra foglalkozott a munkaerő-szerkezettel, lásd: *Forray & Kozma* i. m. 155–200.). A koncepció szerzői azt várták, hogy

- a nem fizikai állományúak aránya folyamatosan növekszik a budapesti munkaerőn belül;
- a termelő ágazatokban foglalkoztatottak aránya folyamatosan csökken, a nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak aránya pedig folyamatosan növekedni fog (1980-ban Budapesten ez az aránya 50–50 százalék volt).

6. táblázat: A foglalkoztatottak számának megoszlása a legmagasabb befejezett iskolai végzettség és összevont nemzetgazdasági ágak szerint (százalék)

	A foglalkoztatottakból a (az)					Összesen
	8. osztály-nál alacsonyabb	8 osztály	Középfok érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola érettségivel	Egyetem, főiskola	
	végzettségük aránya					
Termelő ágak	0,6	17,8	25,8	35,9	19,9	100,0
Ezen belül: ipar	0,4	17,1	22,4	38,9	21,2	100,0
Szolgáltatási ágak	0,7	12,4	13,4	40,9	32,5	100,0
Ezen belül: Kereskedelem, javítás	0,6	14,4	21,1	45,4	18,6	100,0
Ingtalanügyletek, gazdasági szolgáltatás	0,3	10,7	10,0	38,4	40,7	100,0
Közigazgatás, védelem, kötelező társadalombiztosítás	0,3	8,3	7,8	44,0	39,6	100,0
Oktatás	0,4	9,4	4,6	20,1	65,4	100,0
Egészségügyi, szociális ellátás	0,5	16,4	9,1	41,4	33,0	100,0
Összesen	0,7	13,6	16,1	39,8	29,8	100,0

Forrás: KSH 2003. Népszámlálás 2001, Területi adatok (Budapest).

A foglalkoztatottak iskolázottsága tekintetében Budapest helyzete jóval kedvezőbb az országosnál. Országosan 2001. februárjában a foglalkoztatottak 18 százaléka rendelkezett egyetemi, főiskolai végzettséggel, a budapesti 30 százalékkal szemben. (KSH 2003, 28.) A fővárosban élő foglalkoztatottak között a közvetlen termelő gazdasági ágakban (mezőgazdaság, ipar, építőipar) dolgozók aránya 1980 óta

kevesebb mint felére, 47-ről 22 százalékra esett vissza. A foglalkoztatottak súlya mindhárom termelő ágban mérséklődött. A szolgáltatási tevékenységet végző gazdasági ágakban foglalkoztatottak részaránya 53-ról 78 százalékra emelkedett.

Ahogy az a 6. táblázaton látható, a 90-es években a képzetesebb munkaerőt igénylő gazdasági ágak irányába mozdult el a gazdaság ágazati szerkezete, ami a szellemi foglalkozásúak arányának jelentős növekedésében jutott kifejezésre.

„Az ezredfordulóra sem szabad döntően nagy átalakulást várni; de a számokban kevésbé kifejezhető változások mögött ténylegesen fontos minőségi átalakításoknak kell végbemenniük. Ilyenek: lényegesen több szellemi foglalkoztatottra lesz szükség, ha a vállalatok kitelepítése folytatódik, és kiterjed a vállalatok irányítására is... A segéd munkások aránya csökken, és a betanítottak aránya növekszik...” (Forray & Kozma i. m. 258.). Csakhogy közbejött a rendszerváltozás, ami az előrejelzéseket teljesen bizonytalanná tette.

Iskolák. A koncepció szerzői három fejlesztési változatot ajánlottak föl a „politikai döntéshozóknak”.

1. A megnövekedett létszámú korosztályokat a szakmunkás képzésen „átvezetni”. Ez már ismert jelszó volt, és az előző tervidőszak előkészítésekor országosan is fölmerült. Sőt, országosan ezzel a jelszóval fejlesztették a szakmunkásképzést még akkor is, amikor egyre kevesebb volt már rá a lakossági igény. Az ideológia hozzá egyszerűen az volt, hogy a szakmunkásképző a „munkásosztály utánpótlása”. Budapest esetében azonban – az előrejelzésekre hivatkozva – eléggé nem kívánatosnak látszott.

2. A szakközépiskolák fokozott fejlesztése. Itt lehetett leginkább társadalmi igényekre hivatkozni – ugyanakkor a gazdasági és az ideológiai vezetésnek egyszerre eleget tenni. Ez a szakmunkásképzők szintjének megemelését, valamint a nem tradicionális (belyárosi) gimnáziumokban szakközépiskolai programok indítását jelentette volna.

3. A gimnáziumok dominanciájának megőrzése úgy, hogy a középfokú oktatás szerkezeti átalakítását „elnapolják” addigra, amire a demográfiai hullám levonul. Ez tette volna lehetővé az elképzelt „spontán átalakulást” az iskolatípusok között, a kívánatosnak látszó „intézményi integrációkat”, valamint egyúttal a szakmunkásképzők elorvasztásának későbbre halasztását.

Ez a harmadik változat tetszett leginkább a koncepció szerzőinek, talán mert leginkább közelítette őket az elképzelt „közös középiskolához”. Az élet azonban – mint ma már tudjuk – a második változatot részesítette előnyben, sőt valósággal kikényszerítette.

Pedagógusok. A harmadik változatnak megfelelően készítették el a pedagógus-szükségleti számításokat is. (Deák Zsuzsa munkája, lásd: Forray & Kozma i. m. 241–50.) E szükségleti számítások két változatban készültek.

Az első változat szerint „a középiskolai képzésben minden egyéb változatlan marad, csak a létszámok növekednek”. Ennek megfelelően 1986–91 között egész Budapesten növekedett volna – amint hogy növekedett is – a szükséges pedagó-

gus létszám, és csak Csepelen, illetve Pestszenterzsébeten (Pesterzsébeten) stagnált volna.

Érdekesen alátámasztja ezt a számítást az az adatsor, melyet a 7. táblázatban gyűjtöttünk össze. A bemutatott szám adatok a középiskolai pedagógusok számának alakulását kísérik végig 1990-től szinte napjainkig. Az összesített számítások alapján megállapíthatjuk, hogy ez idő alatt jelentősen, mintegy 70 százalékkal nőtt a vizsgált pedagógusi létszám Budapesten.

7. táblázat: A középiskolai pedagógusok számának alakulása, Budapest, 1990–2003

Tanév	Gimnázium	Szakközépiskola	Összesen
1990/1991	2 632	3 371	6 003
1991/1992	2 851	3 562	6 413
1992/1993	3 000	3 757	6 757
1993/1994	3 285	3 911	7 196
1994/1995	3 486	3 955	7 441
1995/1996	3 601	4 057	7 658
1996/1997	3 690	4 273	7 963
1997/1998	3 826	4 411	8 237
1998/1999	3 936	4 606	8 542
1999/2000	4 046	4 717	8 763
2000/2001	4 610	4 930	9 540
2001/2002	5 057	5 027	10 084
2002/2003	5 095	5 149	10 244

Forrás: A középiskolai pedagógusok száma, 250–264. o. KSH, Budapest, 2004. (A közoktatás területi adatai 1990–2003).

A második változat nagyobb tanulólétszámmal és gyorsabb növekedéssel számolt, aminek következtében kiegyenlítődtek volna a tanulócsoportok (osztályok) létszám-különbségei a belső és külső kerületek között. „Ha nemcsak a demográfiai változásokra, hanem egyéb iskolafejlesztési törekvésekre és a pedagógusok munkakörülményeinek javítására is számítunk, akkor a középiskolai képzés pedagógus szükséglete magasabb.” (*Forray & Kozma* i. m. 248.).

Ezeknek az előrejelzéseknek a tanulsága talán nem is az, hogy mennyire sikerült eltalálni a tizenöt évvel későbbi fejleményeket (nagyjából az első variáns valósult meg). Tanulságosabb annak a pedagógus fölöslegnek az eredete, amellyel a fővárosi intézményfenntartók az ezredforduló után szembesültek; s a tevékenységek, amelyekkel – a pedagógus túlkínálatot előre látva – a fölöslegessé váló pedagógusok oktatásügyi foglalkoztatását majdan megoldani ajánlották.

Városrészek

Zónák és szektorok. Távlati oktatásfejlesztési koncepciók azelőtt is készültek Budapest számára – noha tudomásunk szerint ez volt az első, amely szakszerűen illeszkedett a Tervhivatal által képviselt (gazdaságpolitikai) megfontolásokhoz, miközben sikerült megőriznie oktatási és nevelési karakterét. De még egy

újdomsága volt. Ez a fejlesztési koncepció alkalmazta először a területi tervezést Budapest oktatásfejlesztési koncepciójában – úgy, ahogyan azt a főváros területfejlesztési tervezése igényelte (Szűcs 1980).

Ez a területfejlesztési terv – mint a korabeli területfejlesztési tervek (tegyük hozzá: nemzetközi mintákra, vö: Vidor 1979) – nem egyszerűen a város közigazgatási beosztását vette alapul, hanem annál kisebb és annál nagyobb tervezési egységeket keresett. Kisebbeknek a lakókörzetek (pl. háztömbök, jóval később pedig majd választói körzetek) adódtak, csakhogy ezek az infrastruktúra tervezéséhez túl kicsinek bizonyultak. A közlekedés és az ellátottság területi tervezéséhez szektorokat alakítottak ki Budapest területéből, amelyeket a központi kerületek zónája egészített ki (a kifejezések a területi tervezők szótárából valók: a „zónák” úgy ölelik körül a várost, mintha hagymahéjak volnának; a „szektorok” pedig egyfajta tortaszemek).

Budapest VI. ötéves tervében tíz ellátási központot jelöltek ki, hogy a hozzájuk kapcsolódó kerületeket ellássák (Budapest 1981). Ezek: a főváros központja (I., V., VI., VII., VIII., IX. kerületek); a Móricz Zsigmond körtér (XI., XXII. kerületek); a Moszkva tér (II., XII. kerületek); Óbudai városrész-központ (III. kerület); Újpesti városrész-központ (IV., XIII., XV. kerületek); Örs vezér tere (XIV., XVI. kerületek); Kőbányai városrész-központ (X., XVII. kerületek); Kispesti városrész-központ (XVIII., XIX. kerületek); Pesterzsébeti városrész-központ (XX. kerület); Csepeli városrész-központ (XXI. kerület). (Soroksár még nem volt önálló kerület, igényeit az erzsébeti központ fejlesztésével vélték megoldhatónak.)

A fejlesztési koncepció szerint a városrész-központokba telepítendő közintézményekkel látták volna el az illető szektor lakosságának igényeit, és a közlekedés szervezésével, fejlesztésével ezekre az alközpontokra mintegy „ráhordták” volna a szektor külsején lakókat. A szektorokhoz az agglomerációs gyűrű meghatározott településeit csatolták hozzá, hogy azok közép- és felsőszintű ellátását is az alközpontokból biztosíthassák. Adódott az az elgondolás, hogy ezekben az alközpontokban fejlessék a középfokú oktatást a szektorok igényei szerint úgy, hogy a közelgő tanulói „hullámot” átvezethessék rajtuk. Ehhez azonban meg kellett ismerni az egyes szektorokat – várható igényeiket és jelenlegi ellátottságukat –, hogy az oktatásfejlesztést szektorspecifikusan lehessen kimunkálni.

Ez az elgondolás – tervezési kényszer és egyben lehetőség is – kapóra jött az oktatásfejlesztési koncepció szerzőinek. Így ugyanis nem egyszerűen alternatívákat lehetett megfogalmazni a főváros oktatásfejlesztésében, hanem a fejlesztés eltérő, területspecifikus „stratégiáit” is. Magyarán: amit az egyik városrésznek ajánlottak (a koncepcióban ezek a szektorok „városrészként” szerepeltek), azt nem kellett szükségképpen és automatikusan javasolni a másik szektor fejlesztéséhez. Így aztán az elvileg egységes közoktatási rendszerbe – a tervezés keretében legalábbis – be lehetett csempészni az alternatívitást. Nézzük, hogyan.

Központi városrészek. Ide sorolták a koncepció szerzői Budapest ún. főközpontját, mellette pedig a Moszkva téri és a Móricz Zsigmond körtéri városrészeket.

Közös jellemzőjüknek az érettségi, illetve a gimnáziumi továbbtanulás iránti kiemelkedő igényeket találták. A termelő ágazatokban viszonylag kevesen dolgoztak, mégis ide tömörültek a szakmunkásképzők.

A három „központi fekvésű városrésznek” a demográfiai, iskolázottsági és foglalkoztatottsági előrejelzések alapján azt javasolták, hogy „a már kialakult intézményhálózat megőrzésére és továbbfejlesztésére kívánatos törekedni” (Forray & Kozma i. m. 269). Néhány szűk keresztmetszet megszüntetését azonban tételesen is javasolták (pl. a Moszkva tér környékére még egy gimnáziumot, a körtér környékére pedig szakközépiskolát). Javasolták továbbá a meglévő intézmények szorosabb együttműködését – amin a szakmunkásképzők középiskolai fejlesztését, illetve a szakközépiskolák és gimnáziumok összehangolását értették.

Ipari városrészek. Ezen a néven foglalták össze az újpesti, a kőbányai és a csepeli szektorokat. A tipizálás alapja akkor az volt, hogy ott koncentrálódott a budapesti nagyipar, ennek megfelelően koncentrálódott a szakképzés is (legalábbis bizonyos fajta). Ez lehetőséget adott a koncepció készítőinek arra, hogy új középfokú oktatást találjanak ki. „Az ipari városrészek középfokú oktatásának középpontjában a szakképzés fejlesztése kell álljon egyértelműen. Ebből két további kérdés következik. Az egyik: miként tartható szinten, oldható meg az általános képzés igénye. A másik: hogyan gondolkodjunk a szakmunkásképzés felől...” (Forray & Kozma i. m. 276.).

Válaszul azt javasolták, hogy a megnövekedett létszámot a szakmunkásképzésbe irányítsák, ugyanakkor azonban a szakmunkásképzés első két évfolyamát közelítsék a szakközépiskolákéhoz. Ehhez – főként Kőbányán és Csepelen – a szakmunkásképzők és a szakközépiskolák fokozott együttműködését ajánlották. Ugyanakkor a szakképzés gyakorlati tevékenységeit „fokozatosan az arra alkalmas vállalatok és gazdálkodói szervek gondozására” hagyták volna; magyarul: ki akarták szerződtetni nekik. (Erre utal az a javaslat, hogy nagyüzemi képzési bázisokat kellene életre hívni, elsősorban Csepelen.)

Új városrészek. Az óbudai, kispesti, erzsébeti és az Örs vezér téri szektorokat együttesen új városrészeknek nevezték el azon az alapon, hogy nagy volumenű lakásépítkezések és/vagy közlekedési átszervezések (új közlekedési csomópontok) eredményeképpen jöttek létre vagy bővültek ki alközpontokká. Közülük kétségtelenül az Örs vezér tere volt valóban új alkotás – az 1960-as évek folyamán vetették meg az alapját, és attól kezdve folyamatosan fejlődött (tulajdonképpen egészen a legutóbbi üzletközpont építkezéséig). A koncepció szerzői ezeknek a városrészeknek az oktatásfejlesztése esetében egyértelműen a középfokú oktatást akarták volna kiterjeszteni, és pedig a szakközépiskola formájában.

A szerzők itt már valóban eleresztették a fantáziájukat. „Indokoltnak látjuk – ott, ahol új intézményt még nem alakítottak ki – az új városrészek központjába integrált középiskolákat telepíteni... Ilyen intézmény már meglévő intézmények szervezeti együttműködéséből is kialakítható, ha földrajzilag eléggé közel esnek egymáshoz... azt ajánljuk, hogy a telepítésre előkészített szakképző intézménye-

ket fokozatosan (akár több ütemben is) kellően nagyra méretezzék a tervezők ahhoz, hogy a középfokú képzés választható irányait a körzet lakossága számára szervezni lehessen bennük”. „Kétségtelen – tették még hozzá mint döntő érvet –, hogy ez a most sokszor alacsony színvonalú egykori gimnáziumoknak is egészséges versenyt, a lakosságnak pedig több választási lehetőséget jelentene.” (Forray & Kozma i. m. 285–86.)

Tanulságok

Budapest egykori oktatásfejlesztési koncepciója – bármennyire szakszerűnek tűnt is egykor – húsz évvel később már csak kordokumentum. És mégis: mennél többet forgatjuk, annál több rétege tűnik elő. Megpróbáljuk egyenként kihámozni őket.

Telitalálatok. Számokkal tűzdelték tele, azt a benyomást keltve, mintha a számokból magukból jönnének a következtetések (holott valójában elképzeléseik kivetítései voltak). Ebből önként adódik az előreszámítások (tervszámok) szembeállítás a húsz évvel későbbi valósággal (tényszámok). Néhány a szerencsés megállapítások közül:

Budapest lakosságszámának csökkenése, a kiköltözés az agglomerációba. Nem is kellett adminisztratív korlátozás hozzá, hogy az 1985–2000 közötti távlatban erőteljesen csökkenjen a főváros lakossága (mint láttuk, még számszerűen is pontos előrejelzést használtak a szerzők). Azoknak, akik pártpolitikai felhanggal emlegetik manapság ezt – értsünk bár egyet a politikájukkal vagy sem –, mindenképp föl kell hívnunk a figyelmét, hogy a folyamat több évtizedes és nemzetközi. Sőt inkább azt mondhatnánk, hogy még nagyon is lassú a kiköltözés; bizonyos, hogy kedvezőbb gazdasági, politikai körülmények között már az 1960-as évek végén erőteljesen megindult volna.

Az 1990-es években Budapesten folytatódott a lakosságszám 80-as évtized elején kezdődő csökkenése. A népszámlálás adatai szerint, ahogyan erről már korábban is szó esett, 2001. február 1-jén 1 millió 778 ezer személy élt a fővárosban, 239 ezerrel kevesebb mint 1990-ben.

1981-ben a főváros lakosság számának gyarapodását csökkenő tendencia váltotta fel. 1980 és 1990 között 2,1 százalékos, a következő 11 évben közel 13 százalékos csökkenés következett be.

A budapesti csökkenéssel szemben a megyék lakossága 1990–2001 között némileg, 0,7 százalékkal emelkedett. A megyék közül legnagyobb, 14 százalékos – 134 ezer fős – növekedés Pest megyében következett be. A népességszám Pest megyei gyarapodása és budapesti csökkenése között szoros összefüggés mutatható ki: az 1990–2000-es években ugyanis 114 ezerrel több budapesti lakos települt át Pest megyébe, mint amennyien onnan a fővárosba költöztek (KSH 2003:7–8).

1949–1980 között a főváros népessége 26 százalékkal növekedett. A bővülés fő forrása ebben az időszakban a vándormozgalom volt (346 ezerrel több személy telepedett le, mint amennyien innen elköltöztek). A természetes népmozgalmi

események csak az 1950-es évtizedben eredményeztek pozitív egyenleget, az 1960–1979-es években a halálozások száma már meghaladta az élveszületéseket. 1980–1989 és 1990–2000 közötti években a természetes népmozgalom a korábbi időszakhoz képest kedvezőtlenebbül alakult. A természetes népfogyást a vándorlási nyereség a 90-es években már nem tudta ellensúlyozni (KSH 2003:7).

A budapesti csökkenéssel szemben a megyék lakossága 1990–2001 között némileg, 0,7 százalékkal emelkedett. A megyék közül legnagyobb, 14 százalékos – 134 ezer fős – növekedés Pest megyében következett be. A népességszám Pest megyei gyarapodása és budapesti csökkenése között szoros összefüggés mutatható ki: az 1990–2000-es években ugyanis 114 ezerrel több budapesti lakos települt át Pest megyébe, mint amennyien onnan a fővárosba költöztek.

A hároméves szakmunkásképzés fõlszámolódása. A koncepció készítõi mintha csak elõre látták volna az ún. „világbanki modellt”, amelynek megjelenését fontosnak tartották, sõt sürgették. Amit a koncepció szerzõi a hagyományos szakmunkásképzés elsorvadásával kapcsolatban vártak és írtak, ugyancsak bekövetkezett (noha nem pusztán „spontán” folyamatként, mintegy a pártpolitika háta mögött). Az egybeesés, tegyük hozzá, nem véletlen, s nem is csak a szakszerû elõrejelzés eredménye. Sokkal inkább olyan gondolatok fogalmazódtak meg a koncepcióban – elõrejelzések gyanánt –, amelyek már húsz évvel ezelõtt is közkincsnek számítottak, legalábbis szakmai körökben. A koncepció szerzõi és az ún. világbanki modell szervezõi közös kútfõbõl táplálkoztak; annál is inkább, mivel közvetlen munkatársi kapcsolatban álltak egymással.

Középfok utáni képzések. Az 1990-es évek elsõ felére jelzett felsõoktatási átalakulás sokat vajúdott – a prognózishoz képest egy évtizednyi késéssel mára bontakozik csak ki. Úgyhogy az idõzítés nem volt pontos, de az átalakulás iránya, jellege igen.

A koncepció szerzõi *egyik-másik városrész fejlesztését is csaknem pontosan megjósolták*: így például a Moszkva téri vagy az Örs vezér téri fejlesztések helyét és szükségességét (sajnos a körtéri fejlesztések máig húzódnak). A fejlesztést – az intézményt, amelyet ide álmodtak – nem találták el. Valami mégis lett belõlük: ha nem is integrált oktatási-mûvelõdési intézmények, hát legalább bevásárló központok (a Mamut, az Árkád).

Melléfogások. De a Mamutot vagy az Árkádot nemcsak szerencsés meglátásnak tarthatjuk, hanem nagy melléfogásnak is. Mert ilyen persze szintén sok van. Például:

A koncepció szerzõi alaposan félrefogtak *a középfokú oktatás jövõképében*. Nem vették számításba – s ezzel nem voltak egyedül – a középiskolák magánosítását (egyházi oktatás), a nyolc és hat évfolyamos gimnáziumok megjelenését a meglévõ négy évfolyamosok mellett.

Ennek is betudható, hogy nem találták el, mi fog történni a közoktatási intézményekkel, ha *a tanulólétszám megfogyatkozik* – azaz nem találták el az általános iskolák és a középiskolák között kialakuló versenyfutást.

Ugyanígy és ugyanezért fogtak mellé a *pedagógus szükséglet* előreszámításakor (amit legalább jeleztek; hisz változatlan középiskolai rendszerrel számoltak). Így aztán pedagógus hiány és fölösleg egyszerre, egymás mellett jelentkezett Budapesten már az 1990-es évek első felében.

És persze *nem látták előre a rendszerváltozást*. Tévedéseiknek és melléfogásaiknak ez az igazi magyarázata. Olyan közegben és olyan korban dolgoztak, amikor nemcsak ők, hanem mindenki, aki előrejelzéseket készített, adottnak vette a „geopolitikai realitásokat”. S éppen ezek a „realitások” omlottak először szét, magukkal rántva oktatásirányítást, oktatáspolitikát és szakértői előrejelzéseket is.

Számot vetve mindezzel, az előrejelzések 30–40 százalékban találtak. Mennél hosszabb távra jeleztek előre „objektív” – azaz nem politikafüggő – társadalmi folyamatokat (pl. demográfia), annál pontosabbaknak bizonyultak a találatok. Minthogy ezek a folyamatok ma is kevésbé politikafüggők; következképp ma is leginkább használhatók újabb távlati előrelejtés alapjaiként.

Kordokumentum. E viszonylagos találati pontosság ellenére is, Budapest fejlesztési koncepciója – ahogy húsz évvel ezelőtt megpróbálták előre látni – inkább csak kordokumentum. Ezt a jellegét különösen fölerősíti az, ahogy a szerzők maguk körül a társadalmat és a világot látták. A világ mind társadalmilag, mind pedig politikailag statikus és passzív volt; vagy legalábbis annak láttatták. Hagyta magát felülről megtervezni ahelyett, hogy maga-magát tervezte volna.

Statikusnak látszott; hisz még az 1980-as évek közepén is lehetségesnek látszott az 1960–70 közötti föltételezéseket kivetíteni a jövőbe. Az oktatási expanzió csupán az egyik e változatlan folyamatok között. Több ilyen is volt: a munkaerő szerkezete, a foglalkoztatottság tendenciái, a pedagógus munkavállalás. 1989/90 mindezt gyökeresen fölfordította. Azóta sem sikerült hosszú távú előrejelzést készíteni. Fölkészületlenebbek a mai szakértők, mint a fordulat előttiéek voltak? Nem, hanem a politikai környezet nem kedvez nekik. Az a társadalom, amelyben Budapest 1985–2000-es oktatásfejlesztési koncepciója készült, „zárt társadalom” volt; a mai „nyitott”. Annyiban legalábbis, hogy nincs meg az egyetlen hatalmi központ, amelynek szándékai alapján a szakértők stratégiai terveket készíthetnének. Ezért vergődik a Nemzeti Fejlesztési Terv, és ezért sikertelenek a hosszú távú oktatásfejlesztési koncepciók is.

A kor, amelyben az idézett budapesti koncepció készült, nemcsak társadalmilag látszott statikusnak, hanem politikailag is. Ezért látszott reálisnak budapesti szektorokról beszélni, amelyek majd „ellátják” önmagukat. Miért nem lehetséges ma? Azóta demonstrálódtak a csoportérdekek, pártpolitikai mezt öltöttek, és megjelentek a kerületi önkormányzatiság köntösében is. Jó-e, rossz-e, ne vitassuk itt. Annyi bizonyos, hogy ezek a változások nem kedveznek az olyan tervezésnek, amely felülről határozza meg a területi egységeket, hogy azután – ugyancsak felülről lefelé (az említett központ vélt vagy valós fölhatalmazásával – megállapítsa a szükségleteiket. (Ez még akkor is így van, ha a pártpolitikai erők – nem utolsó

sorban európai uniós nyomásra – napjainkban meg akarják nyirbálni az önkormányzatiságot, 1989/90-es eufóriánk máig élő egyik eredményét.)

Üzenetek Mint kordokumentum azonban Budapest 1985–2000 közötti oktatásfejlesztési koncepciója részleteiben mutatja, hogyan is működött a késő kádári rendszer. S mint ilyen mégiscsak hordoz máig érvényes tanulságokat.

Az egyik közülük a politikusokról szól. Egy távlati fejlesztési koncepció – legyen benne megannyi melléfogás – annak a dokumentuma, hogy van „közös alap”. Vannak közös ügyeink – például az oktatás –, amelyek összekötnek. A közösség működésképtelen, ha tagjai és csoportjai nem hajlandók a napirenden lévő ügyeket közösnek elismerni. A közösség tervei a közös ügyekről szólnak. Annál megalapozottabbak ezek a tervek, mennél szilárdabbak a közös szándékok. Egy megalapozott távlati terv a közösség hosszú távú politikai akaratának kifejeződése. Prognózisai akkor válnak valóra, ha a közösség valóra is akarja váltani őket; ez adja a távlati tervezés hitelét.

A másik tanulság a szakértőkről szól. A tervezés az a terep, amelyen szakértő és politikus egymásra találhat. Megvannak ennek a technikái, és ezek a technikák megtanulhatók. Érdeemes eltanulni azoktól, akiknek sikerült.

KOZMA TAMÁS & BARTA ÁGNES

IRODALOM

- Budapest és környéke általános városrendezési terve, 1980. Budapest, Fővárosi Tanács.
- Budapest VI. ötéves területfejlesztési terve, 1981–86. Budapest, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága.
- ÉVM (1981) *Országos területrendezési tervkonceptió*. Budapest, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium.
- FORRAY R. K. & KOZMA T. (eds) (1987) *Az oktatás távlati fejlesztése Budapesten*. Budapest, Oktatókutató Intézet.
- KLINGER A. (et al) (1981) *A népesedés és a népesedéspolitikai alakulása a múltban, a jövőbeni változások főbb tendenciái*. Budapest, Országos Tervhivatal.
- KSH (1981) *Helyzetkép a budapesti agglomerációról*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (1981a) *Az 1980. évi népszámlálás, Budapest adatai I–II*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (1981b) *A felsőfokú végzettségűek demográfiai és foglalkozási jellemzői*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2003) *A 2001. évi népszámlálás*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2003a) *A közoktatás területi adatai 1990–2003*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- MEZEI GY. (1979) *Az iskolarendszer távlati fejlesztésének lehetősége Budapest települési viszonyai között*. Budapest, Felsőoktatási Kutató Intézet (Oktatókutató Intézet) dokumentációja.
- MM (1981) *A közoktatás fejlesztési stratégiája*. Budapest, Művelődési Minisztérium (művelődéspolitikai főosztály).
- OT (1981) *A munkaerő-szerkezet átalakulása 1970–90 között*. Budapest, Országos Tervhivatal.
- Szűcs I. (1980) *A városfejlődés társadalmi-területi összefüggései*. Budapest, BVTV.
- Szűcs I. (et al) (1982) *A főváros közoktatásfejlesztési koncepciója az ezredfordulóig*. Budapest, BVTV.
- VÁTI (1982) *A hosszú távú településfejlesztési politika megalapozása, részkonceptió*. Budapest, Várostervezési Intézet.
- VIDOR F. (ed) (1979) *Urbanisztika*. Budapest, Gondolat.

BUDAPESTI OKTATÁSI ANZIKSZ

„Budapest, Budapest te csodás,
te vagy nekünk a szívdobogás...”

BUDAPEST VILÁGVÁROS, HALLANI SOKSZOR. Pedig – bár afelé halad – nem az. A globális városok (mint New York, London, Tokió), és a világvárosok (mint Párizs, Berlin, Róma) mellett Budapest egyelőre „csak” nemzeti, regionális központ.¹ Ám az ilyen városok közül is sokan megelőzik (mint Bécs, Prága stb.) – bár ez lehet, hogy csak a szerző kishitűsége. Más megközelítésben Budapest kapuváros.² De van aki provinciálisnak tartja.³

Ezzel együtt is igaz, hogy a Budapesten élő emberek jelentősen kedvezőbb helyzetben vannak, mint az ország más részein. Az oktatási, tudományos, és kulturális javak termelése, kínálata és fogyasztása jelentősen nagyobb ebben a városban mint az országban máshol. Mint a mottóként idézett slágerszöveg⁴ is mondja, itt dobog az ország szíve. Mások szerint inkább ez a város az ország vízfeje.

1 „A késő modern nagyvárosokat egy némileg leegyszerűsített tipológia alapján három nagy csoportba lehet sorolni. Egyrészt vannak úgynevezett globális városok (global city). ... van néhány valóban „globális város” – mint például London, New York vagy Tokió –, amely a gazdasági és politikai hatalmat globális méretekben koncentrálna, a globális léptékű gazdasági és politikai akciók színtereként funkcionál. Az európai nagyvárosok döntő többsége azonban nem tekinthető gazdasági vagy politikai értelemben globális városnak (például Róma, Madrid vagy Berlin sem), noha a globalizáció folyamatának jelenségei – például a migráció – ezeket a városokat is elérték.” *Niedermüller* (1999). A másik csoportba tartozó városokat világvárosoknak nevezik, „amelyek olyan új kulturális formákat, mintákat, jelentéseket és áramlatokat (cultural flows) »termelnek ki«, amelyek a világon mindenütt sokak számára – azaz globális méretekben – fontos, elfogadott és követett kulturális viszonyítási pontokat jelentenek”. „S végül vannak azok a városok – s még mindig ezek száma a legnagyobb –, amelyek sem egyik, sem másik csoportba nem sorolhatók be, s nemzeti vagy regionális funkciókat töltenek be.” (Uo.)

2 „a magyar főváros ... közvetlenül kapcsolódik az európai nagyvárosi hálózathoz, az európai és globális hatásokat elsősorban befogadó, s az ország más részeiben továbbító kapuváros.” *Enyedi* (2000).

3 „Budapestet éppen a nemzetköziség akadálytalan jelenléte tette jelentős mértékben provinciálissá – és itt nem csupán a nyilvánvaló gyarmatosítás jeleire kell gondolni. Ha éjszaka érkezzünk az autópályán Bécsből Budapestre, a város első toronyházairól birtokosi tudattal világitanak ránk a multinacionális konszernek hatalmas felületű fényreklámjai. Minden héten újabb tábla csatlakozik a többihez. Hozzájuk képest – tisztán optikai szempontból – egyenesen diszkrét legényeknek hatottak a városképben a boldog iskolásfiúnak látszó szovjet hősök emlékművei, amelyek korábban, a Vörös Hadsereget és annak a náci Németország fölött aratot győzelmét reklámozták.” *Wilhelm Droste* (1996): A tanácsstalanság metamorfózisai Észrevételek Budapest aktuális formai válságáról *Budapesti Negyed* 14 (1996/4).

4 Fényes Szabolcs - Szécsén Mihály - Pártos Jenő közismert slágerének első sora. Valószínűleg pontosabb lenne azt írni, hogy „jelen sorok írója számára közismert sláger”, hiszen a dal közismertségében részint a szerző korbeli és ízlésbeli sajátosságai is szerepet játszanak – nem vitatható ugyanis, hogy a kereskedelmi rádiókon felnőtt fiatal nemzedék, vagy a könnyebb zenét nem kedvelő idősök számára nem feltétlenül ismert dalról van szó.

Vajon hogy van ez pontosan az oktatási szolgáltatásokkal? Az itt következő írás az oktatási ellátottság és néhány egyéb oktatási jellemző regionális elemzését igyekszik bemutatni, alapvetően Budapestre koncentrálnva, ki-ki tekintve más területekre is.⁵

Budapest a régió

Budapest nem egyszerűen az ország fővárosa, hanem egyben az ország legnagyobb lélekszámú, s gazdaságilag legfejlettebb, egyben leggazdagabb régiója (vagy ha ezt a szót fenntartjuk a nagyobb területi, statisztikai egységeknek, akkor kvázi régiója), továbbá adminisztrációs, oktatási, tudományos, kulturális és közlekedési (stb.) központja is. Nem törvényszerű – bár nem is teljesen példa nélküli –, hogy egy főváros mindezen jegyeket együtt hordozza.

Bár lakossága már hosszabb ideje évről-évre csökken, s ma már az ország népességének 17 százaléka lakik csupán itt, de még így is az ország egyedülállóan legnagyobb városa. Tegyük hozzá, hogy a budapesti agglomeráció lakossága korántsem csökken ilyen ütemben, sőt az utóbbi időben stagnál. Pontosabban a főváros lakossága jelentősen csökken, az agglomerációs körzeté pedig növekszik, de ez a növekedés valamivel elmarad a főváros csökkenésétől.

1. táblázat: Budapest népességének alakulása

	Budapest népessége (fő)	Budapest népességének aránya az ország népességéhez viszonyítva (%)	A budapesti agglomeráció lakosságának aránya az ország népességéhez viszonyítva (%)
1990	2 016 774	19,4	25,0
2000	1 791 098	17,5	23,7
2001	1 759 209	17,2	23,7
2002	1 739 569	17,1	23,7

A foglalkoztatottaknak 20 százaléka is itt dolgozik. Ebben a városban működik a hazai vállalkozások 29 százaléka, a külföldi vállalkozásoknak pedig 53 százaléka (s a külföldi érdekeltségű jegyzett tőke 53 százaléka is itt található). E városban állítják elő a nemzetgazdaság GDP-jének 35 százalékát, s itt az egy főre jutó GDP az országos átlag kétszerese, a munkanélküliség pedig az országos átlag 60 százaléka.

Budapest gazdasági fejlettségbeli előnye az elmúlt időszakban (1995 és 2000 között) növekedett – 1995-ben Nógrád megye (a gazdasági fejlettségben akkor utolsó) egy főre jutó GDP-je 32,3 százaléka volt a fővárosénak, 2000-ben Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (a gazdasági fejlettségben 2000-ben utolsó) egy főre jutó GDP-je 26,4 százaléka volt a Budapestinek. A gazdasági fejlettség szerinti egyenlőtlenség⁶ 1995 és 2000 között valamivel több mint 40 százalékkal emelkedett.

⁵ Ezúton köszönöm meg Liskó Ilona észrevételeit

⁶ Az egyenlőtlenség vizsgálatára a Gini indexet használtuk. A Gini index, vagy Gini együttható a 0 értéket akkor veszi fel, ha a vizsgált mennyiségi ismérv területi eloszlása egyenletes, s annál nagyobb minél nagyobb az adatsorban tapasztalható egyenlőtlenség.